

Іван ПАТЕР

доктор історичних наук, професор

головний науковий співробітник відділу новітньої історії

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4340-7735>

e-mail: I.Pater@nas.gov.ua

ІСТОРИЧНИЙ ДИСКУРС У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ МИХАЙЛА ГАЙКОВСЬКОГО. КОРОТКИЙ ЖИТТЄПИС

Змагання за реалізацію української національної ідеї, зокрема її церковно-релігійні аспекти, присутні в науковій творчості Михайла Івановича Гайковського – відомого релігієзнавця та дослідника історії церкви в Україні ХХ ст. Народився він 7 квітня 1947 р. у селянській сім'ї в селі Великі Чорнокінці Чортківського району на Тернопільщині. Його батьки (Іван Михайлович і Ганна Михайлівна) були надзвичайно віруючими людьми і змалечку привили Михайлові любов до Божого Слова. Разом з ними, чи зі старшою сестрою Марією, ходив до церкви, а трохи підрісши навіть прислужував у храмі. В 1954 р. Михайло почав навчання у середній школі рідного села. Цікавився історією свого краю, не раз потайки чув від дорослих розмови про боротьбу українських повстанців проти більшовицької влади, адже й у їхній сім'ї, як переважно у більшості галицьких родин, були учасники національно-визвольного руху. Вже у старших класах став глибше виявляти інтерес до релігії. Одного разу вже в 11-му класі його застали за читанням Біблії на уроці. У той час це могло закінчитися для Михайла великими неприємностями, однак, йому пощастило зустріти небайдужих людей, все минулося і він без проблем закінчив школу із золотою медаллю.

У 1965 р. став студентом історичного факультету Львівського державного університету імені Івана Франка. Михайло Гайковський, окрім громадської роботи (був деякий час у факультетському профкомі, згодом заступником голови студентської ради гуртожитку), активно працював у студентському науковому гуртку при кафедрі історії стародавнього світу і середніх віків. У 1969 р. здобув диплом за спеціальністю «Історик. Викладач історії та суспільствознавства», був призваний на дійсну дворічну службу. Варто зазначити, що тоді в університеті діяла кафедра військової підготовки і після її закінчення присвоювалося звання – лейтенант. Підкреслимо, що за часів Микити Хрущова, після Карибської кризи восени 1962 р., було зменшено чисельність офіцерського складу радянської армії на 1,2 млн. чоловік. Тому у 1968 р., у зв'язку з чехословацькими подіями, виникла потреба заповнити дефіцит офіцерських кадрів за рахунок резервів. Реформи М. Хрущова зачепили не тільки армію, але й вищу школу. Так, відповідно до перебудови університетської освіти, в Україні в окремих вищих навчальних закладах історики, юристи і журналісти вчилися тільки 4 роки. У 1969 р. був останній випуск, як тоді говорили, «хрущовців».

Відбувши свою офіцерську службу в одній із військових частин м. Рівного, Михайло Гайковський у вересні 1971 р. став науковим співробітником Львівського обласного державного архіву. Пропрацювавши там пів року, він встиг повністю опрацювати й оформити архів Львівського трамвайно-тролейбусного управління, за що заслужив похвалу від керівництва.

З 1 березня 1972 р., пройшовши конкурсний відбір, він працював на посаді молодшого наукового співробітника в Інституті суспільних наук АН УРСР (з 1993 р. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України).

23 квітня 1983 р. Михайло Гайковський звільнився з інституту і перейшов на викладацьку роботу у Львівський торгово-економічний інститут (тепер Львівський торгівельно-економічний університет), згодом у Львівський лісотехнічний інститут (тепер Національний лісотехнічний університет України), а також за сумісництвом працював у Львівській академії мистецтв, у яких викладав історію релігії та культури. Особливо рідним для нього став Лісотехнічний університет, де він багато років працював доцентом, а у 2007 р. був обраний професором кафедри соціології й культури. Михайло Іванович зачаровував студентів своєю ерудицією і педагогічною майстерністю, користувався великим авторитетом і повагою серед професорсько-викладацького складу університету, наукових і громадських кіл Львова і України.

Не можна не згадати всебічної підтримки дружини – Любови Василівни, з котрою Михайло Гайковський одружився у вересні 1977 р. На жаль, після трагічної загибелі дружини восени 1989 р., Михайлові довелося самотужки виходжувати хворого синочка Іванка.

7 квітня 2007 р. Михайлові Гайковському виповнювалося 60 років. Оскільки ювілей того року припадав на Великодні свята, він вирішив перенести святкування цієї знаменної дати на пізніший час. 17 квітня колеги, друзі, родина зібралися у гостьовій залі Лісотехнічного університету на торжество. Проте раптово Михайлові стало погано, викликали швидку допомогу, у лікарні йому зробили операцію на підшлунковій залозі, однак, було занадто пізно. Вранці 19 квітня 2007 р. Михайло Гайковський відійшов у вічність. 20 квітня, після похоронної відправи у Преображенській церкві Львова, з Михайлом Гайковським попрощалися на Янівському цвинтарі, де він похований поруч з дружиною. Таким трагічним видався 60-річний ювілей Михайла Гайковського. Замість багатолітніх здоровниць була поминальна трапеза.

Науковий доробок Михайла Гайковського умовно можна поділити на дві частини, які об'єднує одна думка – об'єктивне висвітлення значення релігії та церкви в історії українського народу.

Наукові здобутки в Інституті суспільних наук

Наукову працю в інституті М. Гайковський розпочав дослідженнями теми з історії Православної церкви на Північній Буковині в період її перебування під румунською займанщиною (1918–1940 рр.). Спочатку Михайло був навіть до певної міри застудований, адже потрібно було вивчати румунську мову. Однак поради колег, зокрема професора Ю. Сливки, університетських професорів М. Кравця і О. Карпенка, опрацювати насамперед всю наявну українською мовою літературу, як вітчизняну, так і діаспорну, а також тодішню буковинську й галицьку пресу (все це знаходилося у спецфондах наукових бібліотек Львова), невдовзі дали свої результати. Детально вивчивши українські матеріали і, озброївшись румунсько-українським словником,

М. Гайковський поїхав опрацьовувати документи Чернівецького обласного державного архіву. Тут до нього поставилися досить доброзичливо, особливо завідувачка читальним залом архіву, яка навчила його азів румунської мови, допомагала перекладати тексти з румунської, всіляко сприяла його праці над джерелами.

З Чернівців Михайло приїхав дуже задоволений своєю роботою, назбирав чимало архівного матеріалу і навіть франтував своїми знаннями румунської мови, кидаючи якісь фрази румунською. Тепер наукова праця стала жвавішою і наполегливішою. Він опублікував біля десяти наукових і науково-популярних статей з даної проблематики. Все це дало змогу М. Гайковському написати кандидатську дисертацію, яку він успішно захистив 8 січня 1981 р. у спеціалізованій Вченій раді історичного факультету у Львівському університеті. Офіційними опонентами його роботи виступали – доктор історичних наук, професор Луцького педагогічного інституту ім. Лесі Українки (тепер Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки) П. К. Сміян і кандидат історичних наук, доцент Львівського політехнічного інституту (тепер Національний університет «Львівська політехніка») В. І. Масловський.

У відгуках офіційних опонентів на автореферат дисертації відзначалася багаторічна джерельна база дослідження, яку складали передусім матеріали Чернівецького державного обласного архіву, в першу чергу документи з фондів Буковинської митрополії, адміністрації Православного релігійного фонду Буковини, Генеральної дирекції культів, префектур Чернівецького та інших повітів. Великий фактичний матеріал даних фондів розкривав економічне становище Православної церкви на Північній Буковині, давав повну уяву про діяльність духовенства і церковних організацій, спрямовану головним чином проти українського населення краю та на його румунізацію, захист тодішнього румунського окупаційного режиму. Різноманітні звіти, донесення служителів культу дали змогу авторові відтворити картину суспільно-політичного життя Північної Буковини, висвітлити боротьбу буковинських українців проти румунського засилля, боротьбу за своє національне визволення.

В той час вся українська історична наука була під ідеологічним пресом комуністичної влади. Під особливим партійним контролем перебували західні області України, найбільше Львівська. Власне й тому була прийнята постанова ЦК КПРС від 7 жовтня 1971 р. «Про політичну роботу серед населення Львівської області», вістря якої було спрямоване «на подолання негативних явищ, пов'язаних з проявами буржуазної ідеології в свідомості та поведінці окремих людей».

Цілком зрозуміло, що у брежнєвський період Михайло Гайковський, досліджуючи науково історико-церковну тематику, не зраджує своїх внутрішніх, релігійних переконань, закладених у ньому ще змалечку, водночас був приневолений підкорятися тодішнім ідеологічним директивам. Тому він час від часу змушений був виконувати одноразові доручення Львівського обкому і міськкому партії, обласного товариства «Знання» щодо перевірки атеїстичної роботи різних партійних організацій, брати участь у «Днях науки» та різноманітних конференціях і семінарах з даної проблематики.

Однак, вже у 1980-х рр. минулого століття М. Гайковський взявся за опрацювання архівних документів та історичної літератури, що стосувалися діяльності Греко-католицької церкви і, зокрема митрополита А. Шептицького, щодо підтримки національних прагнень не тільки галицьких, але й наддніпрянських українців у міжвоєнний період, ставлення церкви до проведення польським урядом пацифікації

українського населення, до Голодомору на Великій Україні 1932–1933 рр., її ролі у піднесенні культурно-освітнього та духовного рівня українців.

Наприкінці 80-х рр. XX ст. у період національного піднесення Михайло Гайковський став активним учасником відродження Української греко-католицької церкви (УГКЦ), енергійно включився у мирянський рух (про це буде сказано окремо).

На півдорозі до реалізації своїх задумів

З проголошенням незалежності України М. Гайковський з притаманною йому енергією продовжував свої наукові студії про УГКЦ в історії та функціональності в суспільному і духовному полі України. Низку публікацій він присвятив визначній постаті української історії першої половини XX ст. митрополитові Андрею Шептицькому, з життя і діяльності якого тільки в Центральному державному історичному архіві України у Львові зберігається 1240 архівних пам'яток. У них М. Гайковський відзначав, що з появою на Галицькому митрополичому престолі А. Шептицького «зажеврила надія на краще майбутнє української церкви і українського народу». Вся діяльність митрополита зосереджувалася на релігійному, культурному та гуманітарному полі, він досконало вивчив сутність національно-визвольних змагань українців. Працю митрополита Андрея належним чином відразу оцінив Іван Франко, характеризуючи його як «європейця мислителя», виваженого, визначного церковного, державного і громадського діяча, досвідченого правознавця і дипломата. Особливо тішило Каменяра запровадження митрополитом у церкві «замість запліснілої псевдоцерковщини» живої української мови.

А. Шептицький завжди прагнув, щоб церква у всій соборній Україні, виконуючи свою релігійну місію, прилучалася до економічного й культурно-освітнього розвитку українського народу. У царині добродійної та просвітньо-культурної праці митрополит став справжнім меценатом для галицьких українців. За його кошти навчалося багато гімназійної й академічної молоді, зокрема у закордонних університетах Риму, Відня, Інсбрука, Фрайбургу, діяла Львівська жіноча українська гімназія, засновано Народну лічницю і Національний музей у Львові, якому подарував понад 15 тис. пам'яток мистецтва й історії. У міжвоєнний час відкрито Богословську академію з філософським і богословським факультетами, випускники якої поповнювали ряди духовенства і світських національно свідомих діячів українського суспільства, розвинуто мирянський рух. Митрополит надавав грошову підтримку приватним українським школам і бурсам, талановитим художникам, різьбярам, співакам, вдовам, бідним і калікам.

М. Гайковський відзначав, що А. Шептицький ніколи не стояв осторонь від економічної роботи та щедро допомагав матеріально. Для садівничо-городничої школи подарував «Просвіті» свій хутір у Милувані біля Станіславова (тепер – Івано-Франківськ), подібний дар зробив для товариства «Сільський Господар» у Коршеві на Коломийщині, належав до засновників Земельного банку у Львові, допомагав і спонукав греко-католицьке духовенство брати діяльну участь у роботі українських кооперативів, банківських, кредитних і господарських інституцій.

Митрополит брав активну участь у роботі українського політичного представництва. Він прагнув налагодити українсько-польські відносини, виступав послідовним борцем за національно-політичні права українців. Навколо нього сформувався осередок політичного життя. Український політикум у всіх важливих справах намагався порозумітися з А. Шептицьким, а він своїми порадами, допомогою, посередництвом

прагнув скерувати його діяльність у правильному руслі. Його кличем було єднати усіх під народним стягом до праці.

У наукових статтях М. Гайковського наголошено на підтримці А. Шептицьким Західно-Української Народної Республіки, соборності всіх українських земель. Автором підкреслено, що митрополит у найскладніших і найприкріших обставинах воєн і на українських землях та їх окупації скеровував церкву і народ в русло толерантності, людяності, осуду злочинності й тероризму, закликав боротися за майбутнє на ґрунті цінностей християнської моралі. УГКЦ постійно підтримувала національно-визвольний рух та справедливі стремління українців мати свою суверенну державу. Вона засуджувала радикалізм, комунізм, більшовизм, лібералізм як течії, які противляться вченню церкви і постулатам християнської моралі, застерігала віруючих від розпалювання національної ворожнечі, ненависті, злоби та пролиття крові. А. Шептицький прагнув загладжувати релігійні відмінності та міжпартійні чвари, об'єднати західних і східних українців в єдине ціле. У знаменитому посланні «Не убий» (21 листопада 1942 р.) митрополит наголошував: «Не треба Україні інших ворогів, коли самі українці українцям є ворогами, що себе взаємно [...] ненавидять [...]. Як довго не буде між нами християнської єдності, так довго й найслабший противник буде від нас сильніший!»

Така позиція митрополита щодо налагодження відносин між політичними силами, пошуку компромісів, поборення ворожнечі, заклики до взаєморозуміння і взаємоповаги є актуальними й для українського сьогодення.

Надзвичайно важливим науковим досягненням Михайла Гайковського є фундаментальне видання у 2006 р. за сприяння Львівської архієпархії збірника документів і матеріалів про Львівський псевдособор 1946 р. – «Хресною дорогою. Функціонування і спроби ліквідації Української греко-католицької церкви у 1939–1941 та 1944–1946 роках». У 242 опублікованих документах, що зберігаються у спецфондах архівів Львова, Києва, Москви, багато з яких введені у науковий обіг вперше, а також у матеріалах, почерпнутих з окремих видань, висвітлено різні аспекти відносин радянської влади й УГКЦ, подано деякі церковні та правові акти з оцінкою подій, пов'язаних з псевдособором 1946 р., показано переслідування греко-католиків, розкрито опір духовенства і віруючих УГКЦ, в т.ч. й українського підпілля, насильницькій ліквідації церкви.

Збірник отримав схвальні відгуки насамперед як серед священнослужителів і віруючих УГКЦ, так і серед наукової громадської. Так, відомий дослідник історії УГКЦ Іван Паславський підкреслював, що подані у збірнику документи і матеріали довели, що «Львівський собор 1946 року з освіченою ним ліквідацією греко-католицької церкви був псевдособором і зумовлювався насамперед глобальними імперськими інтересами комуністичної Росії, яка в українському католицизмі справедливо бачила свого непримиренного ворога».

І дійсно, аналізуючи документи і матеріали збірника, опублікованого М. Гайковським, стверджуємо, що справжніми ініціаторами і закулісними організаторами львівського псевдособору були радянські державно-партійні та каральні органи. Формально його втілювали у життя півтора десятка колишніх греко-католицьких священників на чолі з Г. Костельником, які добровільно або під тиском відповідних органів, пристосувалися до нової політичної ситуації, пересвятилися на православних попів і взяли дієву участь у підготовці та проведенні «собору». Проте, як свідчать документи, із 216 безпосередніх делегатів «собору» більшість були стероризовані і залякані панотці каральними органами, а ті, що «воз'єднувалися» з Російською

православною церквою (РПЦ) після «собору» боялися загрози ув'язнення і виселення на Сибір. Однак більшість священників, що «підписалися на православ'я» і структурно підпорядковувалися РПЦ, продовжували відправляти служби за греко-католицькими канонами і зберігати обряди.

Але була меншість, яка цілком свідомо відійшла від греко-католицької віри, й на яку опирався комуністичний режим у знищенні УГКЦ. «Ці друзі, – наголошує І. Паславський, – рекрутували головню з недобитків галицького москвофільства, яке все ще жевріло по деяких галицьких священницьких родинях, де з ностальгією згадували про золоті царські рублі, які до Першої світової війни Москва щедро посилала «галицьким страдальцям за русскую народность и православне». Радянські рублі не були золотими, але й вони не «тхнули». Можна всіляко виправдовувати їхнє відступництво, але не можна виправдати їхнє служіння безбожницькій владі.

Документи збірника підтверджують дієву участь у «Львівському соборі» РПЦ, яку перед тим (1943 р.) реанімував Й. Сталін з метою духовного поневолення новопідкорених народів. Крім того, він планував використати РПЦ як міжнародний чинник, виношуючи давню царську ідею опанувати Босфор і Дарданелли, замінити Константинопольського патріарха на Московського, створивши, таким чином, свого роду євразійську комуністично-православну імперію. Зрозуміло, що УГКЦ, як структурна одиниця Вселенської католицької церкви, і єдина в той час духовна основа галицьких і закарпатських українців, опора українського національно-визвольного руху, ніяк не вписувалася в глобальні плани сталінського режиму і тому була поставлена ним поза законом.

Збірник документів і матеріалів М. Гайковського «Хресною дорогою» доповнює ґрунтовні публікації останніх років про Львівський псевдособор 1946 р., розкриває один з найдраматичніших періодів української церковної історії – переслідування і нищення УГКЦ у 40-х рр. ХХ ст.

Зазначимо, що М. Гайковський у співавторстві з І. Паславським опублікував книжку, присвячену 250-річчю від дня народження митрополита Антонія Ангеловича, вихід у світ якої він, на жаль, вже не побачив.

Михайло Гайковський активно працював над докторською дисертацією про діяльність митрополита Андрея Шептицького – реформатора і відроджувача греко-католицизму. Однак свої наукові студії він не встиг втілити у життя. Раптова смерть обірвала земний шлях Михайла Гайковського, який залишив помітний слід у історико-релігієзнавчій науці.